

Галина СТАРОДУБЕЦЬ (Житомир)

Володимир СТАРОДУБЕЦЬ (Житомир)

ПІВДЕННОВОЛИНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1944-1945 РОКАХ

Анотація. У статті розкриваються особливості військово-політичної ситуації, що мала місце в південному регіоні Волині у 1944-1945 роках. Визначено форми і методи, використовувані радянською владою для боротьби проти УПА та українського націоналістичного підпілля. Зроблено спробу довести, що заручниками збройного протистояння більшовицько-радянської держави з українським самостійницьким рухом виступало цивільне місцеве населення.

Ключові слова: радянська влада, силові структури, український самостійницький рух, південна Волинь. Північні райони Тернопільщини (Кременеччина, Шумщина та Лановеччина) в умовах підрадянської дійсності 1944-1945 років продовжували залишатися частиною українського повстанського заплілля, території, звідки УПА та підпілля черпало сили для збереження своєї життєздатності.

Впродовж осені 1943 - першої половини 1944 років ця територія входила в зону контролю військової округи групи «Богун» УПА - Північ під командуванням П. Олійника «Енея». У серпні 1944 року відбулася реорганізація оунівського підпілля та загонів УПА на північно-західних українських землях (ПЗУЗ). Північні райони Тернопільщини склали основу Генеральної округи №3 «Південь», «провідником котрої став «Верес», а командуючим об'єднанням груп УПА - «Еней» [6, с.434]. «З початку листопада 1944 р. замість Енея командиром було призначено Миколу Свистуна («Ясеня»). Ця група вийшла з підпорядкування «Клима Савура» і була підпорядкована безпосередньо головному командуванню УПА, оскільки вона оперувала на території Тернопільської області, яка з листопада 1944 р. по серпень 1945 р. не входила у провід «Північ» [6, с.657]. Від квітня 1944 р. і аж до початку 1945 р. південна Волинь виступала регіоном запеклого збройного протистояння радянської влади і українського національного руху Опору. Формування УПА - Південь тільки впродовж січня - серпня 1944 р. провели 24 бої, не рахуючи дрібних зіткнень [9, арк.5]. Наймасштабніший з них - бій під Гурбами 22-25 квітня 1944 р. в районі Кременецьких лісів на кордоні між Рівненською і Тернопільською областями В епіцентрі цієї боротьби перебувало місцеве населення, яке в силу об'єктивних причин виступало суб'єктом чи об'єктом військово-політичних процесів, що мали місце в цьому регіоні у зазначений нами відрізок часу. Мета нашої статті - продемонструвати форми і методи, використовувані обома сторонами збройного протистояння (більшовицько-радянською владою та українським самостійницьким рухом), та визначити місце і роль у ньому населення південної Волині. Незважаючи на всі зусилля розгромити основні сили українського повстанського руху в південному регіоні Волині впродовж першої половини 1944 р. радянському командуванню не вдалося. Зокрема, не припинило своєї боротьби оунівське підпілля на Шумщині. «Змінено лише її методи шляхом згортання актив-них дій проти радянської влади. Не тільки члени ОУН, але й УПА включно по вересень пішли в глибоке підпілля» [3, арк.10]. З початком осені в районі спостерігалось посилення антирадянського руху Опору. Органами влади було зафіксовано, що на 1 січня 1945 року «в кожному населеному пункті району були місцеві бойові банди УПА чисельністю 50-60 чоловік, які проводили диверсійні та терористичні акти. Крім боїв у Шумському районі мали місце пересування і зупинки значних бандформувань чисельністю від 100 осіб і вище» [3, арк.10].

Протистояння носило не тільки силовий характер, але й виявлялося у прихованому спротиві місцевого населення заходам радянської влади. Особливо виразно це виявилось під час проведення мобілізаційної кампанії в березні 1944 р. Призовні комісії, котрі розпочали свою роботу в північних районах Тернопільської області 16 і 17 березня, не змогли повністю виконати план набору призовників до лав Червоної армії. «Більшість тих, хто не з'явився на призовні пункти, були мешканцями Шумського району» [2, арк.7]. Чоловіки, уникаючи мобілізації, масово переховувалися в лісах, ішли в підпілля, загопи УПА. Опосередкованим свідченням домінування антирадянських настроїв серед місцевого населення краю є факт масової підтримки ним повстанського руху. Так, начальник Шумського райвідділу НКВС старший лейтенант Івченко змушений був визнати, що станом на 1 січня 1945 р. «населені пункти району в основному всі уражені контрреволюційним націоналістичним підпіллям ОУН і бандами УПА. Арештовані учасники оунівського підпілля дають показання, де вказують, що банди мають приют на хуторах району» [3, арк.2]. Тому процес другої радянізації тут проходив надзвичайно важко і супроводжувався жорстоким обопільним насиллям, жертвами якого, як правило, виступало місцеве населення.

Обидві конфліктуючі сторони намагалися втримати (українські повстанці), або ж утвердити (радянська влада) свій контроль над регіоном. Зрозуміло, що потуги були далеко не співмірними, однак сила спротиву була для влади неочікувано тривалою та масштабною. Її представники в регіоні констатували, що «з вересня 1944 р. оунівське підпілля і банди УПА проводять мобілізацію місцевого населення, заготівлю сільськогосподарських продуктів, одягу, грабують кооперативи, відбирають у фінагентів гроші, по всіх селах розклеюють значну кількість листівок, що закликають населення не здавати хліб державі, не виконувати інших державних зобов'язань, брати зброю і бити радянський партактив і співробітників НКВС» [3, арк.14]. Однак, було б не вірним вважати, що політична ситуація і морально-психологічний клімат в регіоні були однозначно зрозумілими та визначеними. Контрзаходи радянської влади, спрямовані на придушення українського руху Опору, користувалися підтримкою у певної частини населення, котра добровільно чи вимушено пішла на співпрацю з нею. Окрім місцевих активістів - симпатиків більшовицької влади, які відкрито зголосилися працювати в різних державних установах та закладах, головами і секретарями сільрад, бійцями винищувальних батальйонів, груп самооборони тощо, чимало мешканців сіл та містечок служили, так би мовити, таємно, виконуючи функції сексотів («секретретний

сотрудник». - Автор), і таких, як засвідчують документи, було чимало. Вони ставали об'єктами пильної уваги зі сторони СБ бандерівської ОУН, адже, за словами ІЛитвинчука («Дубового»), «95% успішних операцій НКВС проти повстанців стали наслідком дій радянської агентури»[1, с.103]. Як правило, підозрюваних у співпраці з радянськими спецорганами жорстоко карали. Підтвердження цьому знаходимо не тільки в радянських, але й в оунівських джерелах. Для прикладу, в 1944 році «під час постою червоних у с. Залісцях Шумського району виявився сексотом С. Олексюк, його жінка і східняк Вася. Вони видали три криївки та організаційні магазини. Всі троє були зліквідовані. В с. Угорське виказалася донощицею одна жінка В.. Як тільки червоноармійці вступили в Угорськ, стали до неї на постій і подарували хустку. Вона поширювала пропаганду за більшовиків і її зліквідували [5, арк.22]. Отже, населення південної Волині, перебуваючи в епіцентрі збройного протистояння більшовицько-радянської влади та українського повстанського підпілля і УПА, змушене було, або відкрито приймати чиюсь сторону, або приховано підтримувати її. Про неоднозначність ситуації в північних районах Тернопільщини, зокрема, в Почаївському районі, доповідали у своїх донесеннях оунівці. «В терені майже зовсім немає чоловіків, зустрічаються тільки жінки і підлітки, читаємо в одному з таких документів. - Настрій мас виразно протибільшовицький, але народ поки пасивний. Всюди, майже на кожному кроці виявляють вороже ставлення до сталінського режиму, але активного спротиву не помічається»[4, арк.284]. Виправдовуючись за прорахунки 1944 року, партійне керівництво намагалося перекласти частину вини на представників силових структур, які невміло вибудовували тактику антиповстанської боротьби. Так, секретар Шумського райкому партії в січні 1945 р. стверджував: «Існуючі зараз в районі методи боротьби з бандитизмом нічого реального не дають, тільки даремно гонять людей. Виходять на операцію вдень, походять, походять і завчасу приходять в райцентр». Для вирішення проблеми він пропонував «розбити район на дільниці, в кожній з яких поставити чекістсько-військові підрозділи чисельністю 30-40 чоловік на довготривалий термін. Включити в ці з'єднання партійно-радянський актив і це б забезпечило відновлення місцевих органів радянської влади (у багатьох районах їх немає)» [3, арк.15].

1945 рік для самостійницького руху на Волині став особливо важким. «Якщо порівняти з 1943 роком, то чисельність УПА - Північ скоротилася на 70%» [8, с. 129]. Впродовж 1944 року майже зовсім вичерпався кадровий ресурс для поповнення загонів повстанської армії. Зважаючи на це, в північних районах Тернопільщини особливого поширення набувають тактичні схеми з використанням дрібних бойових підрозділів у кілька десятків бійців. З одного боку, це підвищувало мобільність повстанських загонів, але з іншого - негативно впливало на морально-психологічний клімат в регіоні, опосередковано сприяючи поширенню апатії та зневіри місцевого населення в перемогу національно-визвольної боротьби. У той же час більшовицько-радянська влада спрямовувала зусилля своїх силових структур на подолання спротиву самостійницьких сил до 15 березня 1945 р. ЦК КП(б)У своїм рішенням від 10 січня 1945 р. поставив вимогу перед партійним керівництвом західноукраїнського регіону, а також органами НКДБ і НКВС впродовж зимового періоду повністю ліквідувати націоналістичне підпілля. Одним з найдієвіших способів боротьби з повстанським рухом на початку 1945 р. став зініційований владою перепис населення, проведення якого дозволило їй представникам виявити значну кількість активістів та прихильників оунівського підпілля та УПА. Організація цієї кампанії опосередковано детермінувала посилення процесу мілітаризації цивільного населення краю. Так, в усіх районах за вказівкою партійно-радянського керівництва під безпосереднім патронатом силових структур, насамперед НКВС, створювалися так звані групи самооборони та винищувальні батальйони, основу яких складали місцеві мешканці. Ініціатори створення цих парамілітарних формувань основне завдання бачили в тому, щоб, з одного боку, залучити місцеве населення до боротьби проти українських повстанців, посиливши тим самим гостроту громадянського протистояння в регіоні, а з іншого - розширити соціальну базу підтримки радянської влади в західних областях України шляхом втягнення найбільш активної частини соціуму в процес радянізації.

На початку 1945 року спостерігалася активізація антиповстанської боротьби, зокрема, в північних районах Тернопільської області. Широко застосовувалися: «прочісування сіл, організація облав та військово-чекістських операцій». Тернопільський обком КП(б)У, обласні управління НКВС і НКДБ звітували в ЦК КП(б)У, що «на 23 лютого 1945 р. проведено суцільні прочісування сіл в районах: Кременецькому, Почаївському, Шумському, Велико-Дедеркальському, Вишнєвецькому... Однак, в Кременецькому, Почаївському та Шумському районах прочісування не дали бажаних результатів. РК КП(б)У цих районів не зуміли організувати військово-чекістських операцій для повної ліквідації всіх боївок. У Велико-Дедеркальському районі в період з 7 по 11 лютого районний відділ НКДБ разом з військами НКВС проводив чекістсько-військову операцію з розгрому бандформування ОУН-УПА, в результаті якої виявлено 1658 осіб, в тому числі: бандитів -119 чол; бойовиків СБ - 62, станичних, районних сотників та інших керівників банд -17» [7, с.357-357]. Аналіз цифр, наведених в офіційному радянському документі, засвідчує, що з 1658 заарештованих осіб активних учасників повстанського підпілля чи УПА було тільки 198, або близько 12 %. А хто ж були решта 1460 (88 %) чоловік? У зв'язку з чим вони потрапили до числа затриманих і, судячи з практики поведінки силових радянських структур того часу, в подальшому звинуваченні як вороги народу? Питання залишається водночас риторичним і таким, яке ілюструє суть тоталітарної системи сталінського зраза, де цінність людського життя визначалася виключно в контексті ресурсних потреб для побудови «великої і могутньої радянської держави». Незважаючи на всі зусилля, впродовж першої половини 1945 р. в південних районах Волині повстанського підпілля знищити не вдалося. В квітні цього року з інспекційними візитами в районах Тернопільської області побували уповноважені представники ЦК КП(б)У, у звітах котрих знаходимо доволі детальну характеристику тогочасної військово-політичної ситуації в регіоні. Так, у Почаївському районі станом на 20 січня нараховувалося: «кінна банда в кількості 30-40 осіб під керівництвом Решетілова під псевдо «Черенок» і 6 боївок з кількістю бандитів 164 особи; в південній частині району діє рухома банда під керівництвом районного проводу НВРО (Народно-Визвольна Революційна Організація. - Автор) з бойовою групою в 50 бандитів. Очолює її Бариш Костянтин під псевдо «Федька», бойовою одиницею СБ керує Морозенко, політреферент цієї групи - Яцкевич під псевдо «Явір»; у північній частині району оперує друга банда під керівництвом районного проводу «03» Почаївсько - Березецького НВРО, очолювана бандитом під псевдо «Луговий». Керівник СБ - Гладун під псевдо «Даренко», політреферент - Мельник під псевдо «Човен». Виконавець при СБ Решетілов («Черенок»), котрий має в своєму підпорядкуванні 40-50 бандитів. Політконтроль обох районних проводів НВРО здійснює Костюк Василь («Пірат»); третя банда в кількості 86-95 бандитів з'явилася в районі 23 березня на території Крутнівської сільради. Керівник банди «Герасим». З цією бандою того ж дня відбувся бій, в результаті якого

було вбито 25 бандитів». З підрахунками районного відділу НКВС на час інспекційної перевірки «в районі діяло сім боївок у кількості 169 чоловік, які розподілялися таким чином: Ст. Олексинець - 30 («Морозенко»). Бакути - 30 («Гандалига»); Ридомель - 27 («Дунайчик»), Башуки - 25 (Олійник «Чуприна»), Будки - 11 («Токар»), Лопушно -16 (Шевчук), Вел. Горинка - 26 осіб» [10, арк.94- 95].

Для боротьби з повстанськими боївками в районі було залучено працівників НКВС, НКДБ і партійно-радянського активу, з яких сформовано дві бойові кінні групи по 15 осіб. В результаті проведених бойових акцій було «вбито районного коменданта СБ Олійника («Чупринку»), надрайонного політреферента «Кригу» та його заступника, районного політреферента «Чижа», обласного зв'язкового Мельника» [10, арк.95]. З метою здійснення постійного контролю над населенням району, за рішенням ЦК КП(б)У тут мало бути створено 12 міліцейських дільниць, однак фактично функціонували тільки шість. Крім того, в 15 селах було організовано групи самооборони, а в Почаєві - винищувальний загін у кількості 176 чол. Винищувальний загін зі «138 чоловік було створено й у Шумському районі, а також організовано озброєну охорону підприємств і складів та 31 групу самооборони сіл, основу яких склали 330 чоловік» [10, арк. 101].

Перебуваючи у стані перманентного збройного протистояння з українським рухом Опору, радянська влада, зважаючи на обставини, вишукувала різні методи боротьби з ним. Як показала практика, «хороші результати боротьби давало проведення операції невеликими групами одночасно в декількох суміжних селах. Проведення таких операцій завжди закінчувалося знищенням бандгруп, виявлених на території цих сіл. Вона завжди потрапляє під вогонь наших груп, а при зіткненні з більш потужною групою завжди є можливість надати допомогу нашим бійцям» [10, арк.101]. Важливим інструментом антиповстанської боротьби, який вміло та ефективно використовувала радянські спецоргани, виступала агентура, завербована з числа «місцевих жителів, перевірених і відданих радянській владі, а також колишніх учасників оунівських організацій» [1, с.103]. Саме завдяки їй в квітні 1945 р. «у Шумському районі було ліквідовано терористичну бандгрупу, очолювану «Прачем» в кількості 14 чоловік та бандгрупу, очолювану «Мамаєм», у кількості 28 чоловік. Тоді ж було вбито районного господарчого оунівської підпільної мережі «Шуляка», районних політреферентів «Жирафа» та «Яструба», сотенного штабу командуючого Південною групою «Чорного» і коменданта СБ «Чупринку». Захоплено живими шефа зв'язку «Галю», члена районного проводу «Лесю», а також інструктора бойової підготовки УПА «Грізного» [10, арк.102]. Як бачимо втрати, понесені повстанцями, були відчутними, особливо, якщо зважити, що в числі загиблих або арештованих було чимало керівників різного рівня структурних підрозділів оунівського підпілля та УПА. Тому наприкінці 1945 р. спостерігається зміна тактики боротьби, яка «характеризується глибокою конспірацією з метою збереження кадрів. У зв'язку з цим повстанці перейшли до дій невеликими групами від 5 до 10 чол., переважно в нічний час з використанням терористичних методів проти представників радянської влади» [11, арк.4]. Окрім збройних методів боротьби з українським повстанським рухом, влада широко практикувала низку інших. Зокрема, згадуваний нами уповноважений ЦК КП(б)У по Почаївському району Павленко у своєму звіті з метою покращення політичної ситуації в регіоні запропонував: «для посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами посилити виселення сімей бандитів і їх посібників. По Почаївському району виселити необхідно біля 300 сімей, так як їх присутність в селах тероризує населення і будь-яка відкрита дія на користь радянської влади зі сторони чесних селян загрожує останнім покаранням від рук СБ. Для покращення агентурної роботи і зацікавленості агентури необхідно виділити в розпорядження начальників НКВС і НКДБ необхідні фонди промтоварів чи інші товари для стимулювання агентури. Посилити апарат НКДБ кваліфікованими оперуповноваженими, що прискорить розчистку перезавантажених КПЗ від бандитів і їх сімей, котрі там довго сидять». Окрім того, автор документу звертає увагу на необхідність посилення агітаційно-пропагандистської роботи шляхом «термінового відновлення всіх кіноапаратів у районах і початку демонстрації наших фільмів». Важливе значення надавалося широкому розповсюдженню «популярної політичної літератури, наочної агітації, гасел і портретів чільних діячів більшовицької партії та держави [10, арк.98]. Оунівське підпілля, у свою чергу, так само намагалося, окрім методів терору, застосовувати методи агітаційно-пропагандистського характеру. Так, у період збору ворожою українськими підпільниками було «виготовлено і поширено значну кількість листівок, відозв, гасел із закликом до населення саботувати заходи більшовицької партії та уряду, зривати їх виконання, палити хліб, знищувати транспорт, елеватори, склади, пункти заготзерна, не допускати вивозу хліба із села» [2, арк.134]. Повстанці намагалися проводити активну просвітницьку роботу серед учнівської молоді краю та впливати на роботу прибулих зі Східної України вчителів, закликаючи їх не розповідати дітям про Леніна, Сталіна, досягнення радянської влади тощо, пропагуючи, натомість, ідею створення незалежної української держави. Однак, як засвідчують факти, збройні методи явно переважали в арсеналі антирадянської боротьби самостійницького руху. Доцільність їх використання визначалася характером тогочасної військово-політичної ситуації в регіоні і була адекватною відповіддю на політику офіційної більшовицько-радянської влади. Однак трагізм ситуації полягав у тому, що місцеве населення в масі своїй стало жертвою обопільної непримиренності, цинічно використовуваною владою в якості заручників боротьби сталінського режиму з українським повстанським рухом.

Джерела та література

1. Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН / Ярослав Антонюк. - Луцьк, 2007. -176 с.
2. Державний архів у Тернопільській області (далі - ДАТО), ф.П-1, оп.1, спр.101.
3. ДАТО, ф.П-24, оп.1, спр.14.
4. Державний архів СБ України, ФДВ 376, т.62.
5. Державний архів СБ України, ФДВ 376, т.75.
6. Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944-1945.- Київ-Торонто, 2006. - Т.9. - 920 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ.. 1943-1959. Книга перша: 1943-1945,- Київ-Торонто, 2002. -14. -596 с.
8. Марчук І. Командир УПА - Північ Дмитро Клячківський - «Клим Савур» / Ігор Марчук. - Рівне, 2009. -168 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі -ЦДАВОВ України), ф.3837, оп.1, спр.2.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі -ЦДАГО України). ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.395.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.844.